

*Ks. Czesław Chrząszcz*¹ <https://orcid.org/0000-0002-9836-021X>

Biblioteka i Archiwum Diecezjalne w Bielsku-Białej

*Ks. Grzegorz Godawa*² <https://orcid.org/0000-0002-2283-3965>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

„DRUGIE POKOLENIE” KATECHETÓW WOBEC PRZEMIAN SPOŁECZNO-KULTUROWYCH W AUTONOMII GALICYJSKIEJ (1867–1918). CIĄGŁOŚĆ INSTYTUCJI A DYNAMIKA ZMIAN

The “Second Generation” of Catechists Facing Social and Cultural Changes in the Autonomy of Galicia: Institutional Continuity and the Dynamics of Change

S u m m a r y: Religious education in secondary schools in the Autonomy of Galicia (1867–1918) was provided by two generations of catechists. The first of them performed their duties in the environment conducive to the static forms of work. In the last decade of the 19th century, irreversible cultural and social changes started to take place. The relevance of attitudes and methods adopted at that time was questioned. These changes were directly related to the dynamic growth in the number of students and the development of the educational infrastructure. The change in the catechists’ attitudes was reconstructed. It was based on the analysis of historical sources, which made it possible to determine and characterise the “second generation” of catechists. The new generation of priests who started to work at the turn of the century were well-educated and had the courage to undertake the new forms of work with the youth. This generation developed innovative methods of both school and out-of-school educational influences and succeeded in reaching the youth with the message about permanent values in a new, attractive way. Such educational activities are an example of pedagogical conservatism which assumes that permanence and dynamism are two elements of the same reality.

K e y w o r d s: youth, catechist, religious education, conservatism, Autonomy of Galicia

¹ Ks. dr Czesław Chrząszcz – Biblioteka i Archiwum Diecezjalne w Bielsku-Białej, adres do korespondencji: ul. Ks. Stanisława Brzóska 3, 43-300 Bielsko-Biała, e-mail: czeslawchrzaszcz4@gmail.com.

² Ks. dr hab. Grzegorz Godawa, prof. UPJPII – Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, adres do korespondencji: ul. Bernardyńska 3, 31-069 Kraków, e-mail: grzegorz.godawa@upjp2.edu.pl.

Wstęp

Na przestrzeni pięciu dekad istnienia autonomicznej Galicji (1867–1918) w kwestii nauczania religii w szkołach średnich³ można wyodrębnić dwa czasowo podobne podokresy. Różniły się one między sobą znacząco pod względem politycznym, ideowym i społecznym. Te różnice decydowały o warunkach, w których funkcjonowali katecheci, oraz wpływały na styl i formy ich aktywności zawodowej.

Katecheci „pierwszego pokolenia”, działający w pierwszym z wymienionych podokresów (od 1867 do około 1895 roku), spełniali swoje zadania w warunkach, które sprzyjały statycznym formom pracy. Przedstawiciele pierwszej generacji katechetów nie byli zbyt niepokojeni przez wyzwania ówczesnej rzeczywistości. Miasta rozwijały się powoli, zaś panujący system polityczny i ideowy nie był naruszany przez poważniejsze zagrożenia.

Księża „drugiego pokolenia”, pracujący w szkołach w ostatnim ćwierćwieczu istnienia Galicji, stanęli przed nowymi wyzwaniami, wywołanymi przez zjawiska społeczne, ideowe oraz polityczne, które przybrały na sile na przełomie XIX i XX wieku. Nie przejęli oni stylu pracy swoich poprzedników, lecz podjęli próbę wypracowania nowatorskich metod pracy z młodzieżą i poszukiwania atrakcyjnych form przekazu niezmiennych wartości. Rozróżnienie pokoleń katechetów i nadanie im nazw własnych nie ma odniesienia do literatury przedmiotu, wydaje się ono jednak uzasadnione wynikami analizy materiałów źródłowych.

W artykule przedstawiono przemiany sposobu wdrażania uczniom konserwatywnych idei przez rzymskokatolickich katechetów galicyjskich szkół średnich w dynamicznie zmieniającym się świecie. Dokonano tego w odniesieniu do szeregu działań katechetów, a w tym do mało znanego epizodu nowatorskiej inicjatywy katechetów galicyjskich.

Nauczanie religii przez „pierwsze pokolenie” katechetów

Katecheci pierwszego pokolenia działali w dość stabilnym kontekście kulturowo-społecznym. W tym okresie Galicja była krajem zacofanym pod względem gospodarczym⁴. Większa część ludności zamieszkiwała wioski i małe miasteczka. Stosunkowo niewielkie uprzemysłowienie miast sprawiało, że środowiska robotnicze

³ W monarchii Habsburgów za szkoły średnie uznawano gimnazja (państwowe i prywatne) oraz szkoły realne. Placówki państwowe kształciły wyłącznie młodzież męską. Dziewczęta mogły pobierać naukę na poziomie szkół średnich jedynie w prywatnych gimnazjach. Pierwsze z nich zostało założone dopiero w 1896 roku w Krakowie.

⁴ Piotr Franaszek, „Rozwój gospodarczy Galicji na przełomie wieków XIX i XX”. W: *Polacy i świat, kultura i zmiana. Studia historyczne i antropologiczne ofiarowane profesor Halinie Florkowskiej-Frančić*, red. Jan Lencznarowicz, Janusz Pezda, Andrzej Zięba (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2016), 182–187.

nie były silne. Największym wpływem w kraju cieszyły się partie konserwatywne i ziemiańskie.

W ciągu 50 lat istnienia autonomicznej Galicji w państwowych i prywatnych szkołach średnich pracowało kilkuset księży Kościoła rzymskokatolickiego⁵. Zatrudniano ich w szkołach w różnym charakterze. Około 140 księży było tzw. nauczycielami religii mianowanymi z pensją przez wiedeńskiego Ministra Wyznań i Oświaty. Nie była to jednorodna grupa pedagogów. Najbardziej uprzywilejowani byli tzw. profesorowie religii. Nieco niższe stanowisko zajmowali „rzeczywiści nauczyciele religii” oraz „nauczyciele religii”⁶. Oprócz znacznych poborów, w porównaniu z duchowieństwem parafialnym, łączyło ich odgórne sprowadzenie ich aktywności wyłącznie do pracy w szkole. Grupa „nauczycieli religii z pensją” stanowiła około 20–25 procent środowiska księży pracujących w szkołach średnich. Pozostali byli zastępcami i pomocnikami katechetów, tzw. suplentami, i stanowili zdecydowaną większość.

Praca księży w szkołach średnich w pierwszych dekadach omawianego okresu polegała na ścisłym wypełnianiu obowiązków. Władze oświatowe nie wymagały od księży podjęcia dodatkowych działań dydaktyczno-pedagogicznych. Większość katechetów ograniczała się zatem do wykonywania czynności wymaganych prawem: głosili egzorty⁷, odprawiali szkolne nabożeństwa, udzielali młodzieży sakramentów świętych. Jedynie niektórzy zdobywali się na dodatkową pracę związaną z lustrowaniem uczniowskich stancji. Nie znaczy to oczywiście, że traktowali swoje powinności z obojętnością. Przeciwnie – reagowali na przypadki łamania dyscypliny przez młodzież, zasadniczo jednak czynili to z dystansem, występując w roli c.k. profesora zakładu. Wielu z nich chroniło się przepisami gwarantującymi prestiż i bezpieczne funkcjonowanie w społeczności szkolnej.

W pierwszych dekadach okresu autonomicznego widać było wyraźną niechęć większości księży do pracy z młodzieżą poza murami szkoły, np. do organizowania wycieczek szkolnych. Obawiali się oni ryzyka nadwyrężenia swojego autorytetu w przypadku zaistnienia w ich obecności incydentów dyscyplinarnych lub też ze względu na ewentualne skrócenie dystansu między katechetą a podopiecznymi

⁵ Należy pamiętać, że w ówczesnych szkołach oprócz księży obrządku łacińskiego pracowali także nauczyciele religii wyznania greckokatolickiego, protestanckiego, ormiańskiego oraz religii możeszowej. Dotychczas nie przeprowadzono badań statystycznych nad liczebnością środowiska katechetów państwowych i prywatnych szkół średnich w autonomicznej Galicji. Badania takie wykonano jedynie w odniesieniu do diecezji krakowskiej. Wynika z nich, że w latach 1867–1918 na terenie tego biskupstwa do środowiska katechetów należało łącznie 155 księży. *Kartoteka personalna katechetów diecezji krakowskiej* w oprac. C. Chrzęszcza (mps).

⁶ „Orzeczenia zasadnicze Ministerstwa i Trybunałów”. *Dziennik Urzędowy c.k. Rady Szkolnej krajowej w Galicji* 8 (32) (1904): 581.

⁷ Często korzystano w nich z podręczników austriackich. Za fundamentalny podręcznik do egzort dla młodzieży szkolnej uznawano dzieło ks. Adolfa Dossa pt. *Gedanken und Rathschläge gebildeten Jünglingen zur Beherzigung*. W 1909 roku doczekało się ono siedemnastego wydania: *Gedanken und Rathschläge gebildeten Jünglingen zur Beherzigung*. Wydanie 17. Wyd. Herder. Wien 1909. Stron XX+560. *Dwutygodnik Katechetyczny i Duszpasterski* 14 (15) (1909): 75.

i nawiązania z nimi bardziej bezpośrednich relacji. W 1891 roku typowym sceptycyzmem do projektu organizowania takich eskapad wykazał się na przykład ks. Józef Rychlak z gimnazjum św. Anny w Krakowie. Przestrzegał on innych członków grona pedagogicznego przed możliwym negatywnym skutkiem wycieczek w postaci intelektualnej dekoncentracji uczniów⁸. Do wyjątków należał ks. Stanisław Nowiński, który regularnie organizował z uczniami nieformalne i nieco konspiracyjne wypadki w Tatry⁹. Tylko nieliczni księża pierwszego pokolenia katechetów zdecydowali się na systematyczną pracę poza wyznaczonymi obowiązkami. Katecheci pierwszej generacji okazywali znacznie większe zainteresowanie prowadzeniem burs i internatów dla młodzieży.

W pierwszych dekadach autonomicznej Galicji sprawowanie troski o życie religijne uczniów przybierało niemal wyłącznie formy przewidziane w regulaminie szkolnym. Przedstawiciele pierwszej generacji katechetów ograniczali się w tej dziedzinie do odprawiania obowiązkowych nabożeństw szkolnych, zgodnie z instrukcją podyktowaną przez władze oświatowe. Praktykowanie przez uczniów ponadprogramowych form pobożności należało do rzadkości. Znamienne, że w tym okresie tylko w nielicznych placówkach katecheci zdecydowali się na założenie wewnątrzszkolnych bractw religijnych¹⁰.

Formacja religijna uczniów wszystkich typów szkół, w tym szkół średnich, uwzględniała oddziaływanie zarówno na intelekt ucznia, jak i na jego władze woli i witalne. Zadanie nauczycieli religii nie sprowadzało się zatem jedynie do ścisłego przekazania podopiecznym wiedzy teologicznej. Mieli oni wpływać na intelektualną, moralną oraz duchową formację swoich podopiecznych. Współgrało to z powszechnym przekonaniem o potrójnej roli, jaką każdy ksiądz katecheta odgrywał w szkole – był on nazywany „nauczycielem oświecającym, duszpasterzem wychowującym i kapłanem uświęcającym”¹¹ szkolną społeczność.

Oficjalnym systemem dydaktycznym w ówczesnych szkołach monarchii był herbartyzm, którego celem było kształtowanie charakterów poprzez kierowanie, karność i nauczanie wychowujące¹². Księża mieli więc w pracy nauczycielskiej stosować się do ogólnych założeń tego systemu. Sztywne ramy metodyczne zdawały

⁸ Karol Korta, *Gimnazjum św. Anny w Krakowie. Wspomnienia ucznia z lat 1888–1896* (Kraków: Tow. Miłośników Historii i Zabytków Krakowa 1938), 177.

⁹ Ks. Walenty Gadowski, *Wspomnienia z Tatr. Gawęda biwakowa* (Kraków: Skł. gł. Księg. Krakowska, 1934), 5–6.

¹⁰ ADT Akta szkolne 1871–1885 (b. sygn.). Ks. Piotr Pietrzycki, *Roczne Sprawozdanie z nauki Religii i Moralności uczniów w c.k. niższym gimnazjum w Bochni*. Bochnia, 30 czerwca 1871; ADT Akta szkolne 1886–1894 (b. sygn.). Ks. Franciszek Walczyński, *Sprawozdanie z odbytych praktyk religijnych, postępu w nauce religii i stanu religijnomoralnego uczniów w c.k. Gimnazjum Tarnowskim w roku szkolnym 1886–7* (Tarnów, 4 lipca 1887).

¹¹ Aleksander Pechnik, „Stanowisko należne katechetom i nauce religii”. *Dwutygodnik Katechetyczny i Duszpasterski* 2 (1898): 301.

¹² Grzegorz Łuszczak, *Od teorii stopni formalnych do teorii komunikacji i dialogu w dydaktyce szkolnej i katechetycznej* (Kraków: WAM, 2021), 29.

się sprzyjać przekazywaniu niezmiennych wartości. Mniej więcej do końca lat 90. XIX wieku preferowaną metodą nauczania religii była metoda egzegetyczna, posiadająca walory, ale również sporo mankamentów¹³. Katecheci nauczali, korzystając wyłącznie z podręczników oficjalnie dopuszczonych do użytku. Cenili pamięciowe opanowanie przez uczniów wyznaczonych pytań i odpowiedzi, często utożsamiając to z ich przyswojeniem. Katecheci nie zawsze dokładali starań, by zagadnienia religijne przekazać uczniom w sposób ciekawy i zrozumiały. Poświęcali dużo czasu na omawianie zagadnień teoretycznych, np. dotyczących filozofii, nie zawsze skupiając się na kształtowaniu religijności wychowanków¹⁴. Nie oznacza to jednak, że władze kościelne uważały bezmyślne deklamowanie zapamiętanych wiadomości za optymalne. Przeciwnie – uczyły one księży, by nie tylko rozwijali u uczniów umiejętność bezbłędnego recytowania poznanych treści, ale również by je wyjaśniali i zachęcali do kierowania się nimi w codziennym życiu.

Lekcje budowano, opierając się na wypracowanych przez herbartystów stopniach formalnych: przedstawieniu nowego materiału, kojarzeniu, uporządkowaniu materiału pojęciowego, uogólnieniu oraz zastosowaniu nowego materiału¹⁵. W efekcie zmierzano do zaznajomienia uczniów z praktycznymi konsekwencjami poznawanych prawd, odkryciem ich moralnych implikacji. W czasie lekcji dbano o podtrzymywanie i stymulowanie nieustannej koncentracji uczniów¹⁶.

Edukacja wobec zmian społeczno-kulturowych na terenie autonomicznej Galicji

W ostatniej tercji XIX wieku we wszystkich państwach europejskich przybrały na sile zjawiska socjologiczne, które przyczyniły się do zmian kulturowych i politycznych w świecie. Olbrzymi wpływ na sytuację galicyjskiej młodzieży szkolnej wywarły

¹³ Tadeusz Panuś, „Współczesne kierunki katechetyczne”. W: *Historia katechezy i katechetyka fundamentalna*, red. Józef Stala (Tarnów: Biblos, 2003), 113–117.

¹⁴ Czesław Gałek, „Wychowanie religijne dzieci i młodzieży szkolnej na ziemiach polskich przełomu XIX i XX wieku w świetle literatury pięknej i pamiętnikarskiej”. *Studia Pastoralne* 5 (2009): 214.

¹⁵ Łuszczak, *Od teorii*, 33.

¹⁶ „Projekt Zarysu Organizacyjnego” z 1849 roku stanowił: „Główny środek moralnego wychowania leży w nauce samej, jeżeli ona jest zorganizowana stosownie do potrzeb wieku, oraz energicznie jest przeprowadzona; ponieważ zatrudnienie, jakie nauka dostarcza umysłowi młodzieży, naprężenie uwagi, domaganie się w sposób poważny domowej pilności, to wszystko ma pośrednio i bezpośrednio wpływ wychowawczy. Nadto i znaczna część lekcji może przez swą pozytywną treść wzbudzić u młodzieży myśli moralnie kształtujące. Jeżeli to jest głównym zadaniem nauki religii, to oprócz tego mianowicie lektura w mowie ojczystej i klasyków starożytności dążyć powinna nie tylko do tak zwanego formalnego wykształcenia młodzieży, lecz w równym stopniu do moralnego wzmocnienia młodzieży przez szlachetne myśli”. „Projekt Zarysu Organizacyjnego”. W: *Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*, zestawił Henryk Kopia. Odbitka z III tomu „Zbioru ustaw i rozporządzeń administracyjnych”, red. Jerzy Piwocki (Lwów, 1900), 53.

procesy industrializacji i urbanizacji kraju. Obok czynników gospodarczych oraz politycznych istotną składową przyczyn zachodzących zmian był również rozwój sieci szkół średnich¹⁷. W roku 1892/1893 funkcjonowały w Galicji tylko 33 szkoły średnie, zaś 20 lat później było ich już 128. W ciągu dwóch dekad znacznie wzrosła liczba gimnazjalistów i uczniów szkół realnych w kraju – odpowiednio z 14 109 do 38 862¹⁸.

Rozwój przemysłu i rozrost miast skutkowało wzrostem liczebnym klasy robotniczej. Wraz z nim wzmacniały swą popularność lewicowe partie polityczne. Znacząca grupa uczniów szkół średnich była podatna na propagandę tych środowisk, uznawanych przez władze za wrogów porządku publicznego.

Na ich ideologiczną presję byli narażeni zwłaszcza synowie robotników oraz tzw. młodzież zamiejskowa, czyli chłopcy wywodzący się z wiosek i niewielkich ośrodków miejskich, często znacznie oddalonych od placówek, w których pobierali naukę. Znaczna grupa dorastających chłopców była zatem pozbawiona właściwego dozoru ze strony rodziców z powodu faktycznej nieobecności ojców w domu bądź fizycznego oddalenia od swoich domów rodzinnych¹⁹.

Czynnikiem, który miał duży wpływ na rytm codziennego życia uczniów, było wprowadzenie w szkołach galicyjskich „nauki jednorazowej”. Do początku lat 90. zajęcia lekcyjne odbywały się zarówno przed południem, jak i po południu. W roku szkolnym 1894/1895 ostatecznie we wszystkich szkołach wprowadzono dla przedmiotów obowiązkowych naukę jednorazową, przedpołudniową. Dzięki tej reformie uczniowie zyskali dużo czasu w wolne popołudnia, przy czym ich wychowawcy zdawali sobie sprawę z zagrożeń płynących ze zbytnej swobody i nadmiaru wolnego czasu²⁰.

W roku 1896 wprowadzono w Galicji tzw. ustawę mundurkową²¹. Odtąd gimnazjaliści i uczniowie szkół realnych zawsze musieli występować w szkolnym

¹⁷ Henryka Kramarz, „Stan ilościowy gimnazjów galicyjskich w latach 1867–1914”. *Studia Historyczne* 29, z. 3 (114) (1986): 359–383.

¹⁸ *Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1891/1892* (Lwów, 1892), I; *Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1911/1912* (Lwów, 1913), XXVIII–XXIX. W tymże roku szkolnym 21 034, czyli 54,12% uczniów zadeklarowało przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego.

¹⁹ Czesław Chrząszcz, *Wychowawcy elit. Działalność katechetów galicyjskich szkół średnich w latach 1867–1918* (Kraków: Wydawnictwo M, 2015), 233–235.

²⁰ Rada Szkolna Krajowa w okólniku z 25 maja 1913 roku przyznawała, że „przymus pracy domowej w stosownym wymiarze ochroni uczniów od szkody, wynikającej z nadmiernej swobody i zbytku wolnego czasu. Stanowi dla owiemiem od zaprowadzenia jednorazowej nauki szkolnej prawdziwe niebezpieczeństwo moralne dla młodzieży, zwłaszcza pozbawionej należytego nadzoru domowego i obracającej ów nadmiar czasu, którego pożytecznie użyć nie umie, na próżniactwo, bezcelowe wałęsanie się po miejscach publicznych lub zdrożne rozrywki”. *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Nowym Targu za rok szkolny 1912/13*. W: *Lustracje Nowotarskie (lustracja wsi starostwa nowotarskiego z r. 1767) (ciąg dalszy)* (Nowy Targ: Wydawnictwo Kazimierz Baran, 1913), 29.

²¹ Rozporządzenie c.k. Rady Szkolnej Krajowej z 14 marca 1894 r. w sprawie zaprowadzenia jednako-ubrania dla uczniów szkół średnich galicyjskich. *Sprawozdanie roczne c.k. Gimnazjum im. Franciszka Józefa I we Lwowie za rok 1896* (Lwów 1896), 90.

uniformie – zarówno na lekcjach w swoim zakładzie, jak i poza jego murami. Widoczne symbole mundurkowe pomagały zidentyfikować ucznia w miejscach publicznych. Pojawienie się na ulicach miast rzeszy umundurowanej młodzieży uświadomiło społeczeństwu skalę jej potrzeb materialnych oraz duchowych. Dostrzeżono, jak liczną grupę stanowi i z jakimi trudnościami materialnymi się boryka, co mobilizowało do podejmowania działań pomocowych. Katecheci również włączyli się w te działania, wychodząc naprzeciw pojawiającym się wyzwaniom.

Działalność pedagogiczna „drugiego pokolenia” katechetów

Szablonowy model kształcenia intelektualnego, statyczna praca wychowawcza oraz udzielanie formacji religijnej zgodnie z regulaminem szkolnym nie odpowiadało rzeczywistym potrzebom młodzieży żyjącej na przełomie XIX i XX wieku. Widmo utraty wpływu nauczycieli i katechetów na rozwój oraz kształtowanie światopoglądu młodych stawało się realne. Przedstawiciele „drugiego pokolenia” katechetów, rozpoczynający pracę w szkołach na przełomie XIX i XX wieku, podjęli więc próbę wypracowania nowych form pracy z młodzieżą, które pozwoliłyby na przekazanie jej niezmiennych treści w nowy sposób.

Druga generacja katechetów była liczniejsza od swych poprzedników. Byli to księża świetnie przygotowani do zawodu. Większość z nich uzupełniła studia na krajowych, austriackich albo zagranicznych uniwersytetach, wieńcząc je zdobyciem doktoratu z teologii bądź z filozofii²². W przeciwieństwie do nauczycieli religii z pierwszego pokolenia, którzy działali niejako w rozproszeniu w stosunkowo nielicznych szkołach, młodszy katecheci w sposób spontaniczny i oddolny tworzyli środowisko specjalistów, wymieniali się doświadczeniem weryfikowanym w codziennej praktyce zawodowej. Założyli Związek Katechetów (1899), wydawali czasopisma katechetyczne²³, zakładali biblioteki i tzw. muzea katechetyczne, organizowali wiece i zjazdy katechetów. Włączali się aktywnie w tworzenie w Europie tzw. ruchu katechetycznego. Te działania podejmowali z własnej inicjatywy, bez udziału konsystorzki biskupich, nie szczczędząc przy tym prywatnych środków finansowych.

Katecheci drugiego pokolenia doceniali potrzeby intelektualne podopiecznych. Poważną przeszkodą w prowadzeniu w sposób skuteczny religijnej formacji

²² Na przykład w latach 1908–1918 w diecezji krakowskiej na 22 katechetów mianowanych z pensją 14 (czyli niemal 64%) posiadało stopień doktora. *Kartoteka personalna katechetów diecezji krakowskiej* w oprac. C. Chrzęszcza (mps).

²³ „Dwutygodnik Katechetyczny i Duszpasterski” w latach 1897–1910 oraz „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”, począwszy od 1911 roku.

intelektualnej młodzieży był między innymi brak odpowiednich podręczników. W pierwszych dekadach omawianego okresu używano książek stanowiących translację podręczników austriackich. Ich merytoryczna jakość pozostawiała wiele do życzenia. Przez wiele lat lista zatwierdzonych podręczników nie uległa zasadniczym modyfikacjom, mimo że spotykały się one z druzgocącą krytyką. Katecheci, coraz bardziej świadomi swoich kompetencji, podjęli się tworzenia ich ulepszonych wersji. Poczynając od roku 1895, na listę szkolnych podręczników wpisano wówczas cztery książki ks. Alojzego Jougana²⁴, dwie ks. Mateusza Jeża²⁵, dwie ks. Szczepana Szydelskiego²⁶ oraz po jednej ks. Jana Śłószarza²⁷ i Walentego Gadowskiego²⁸.

Regulaminy poszczególnych szkół surowo zabraniały uczniom korzystania z pozaszkolnych księgozbiorów. Ten zakaz znalazł się także w ujednoliconym tekście regulaminu dla galicyjskich szkół średnich z 1898 roku²⁹. Chodziło o zapewnienie uczniom jednolitego i kontrolowanego przez szkołę przekazu wiedzy i uchronienie jej przed niepożądanym wpływem radykalnych agitatorów. Młodzież mogła korzystać wyłącznie ze szkolnych księgozbiorów oraz z książek znajdujących się w prywatnych zasobach swych nauczycieli. Jednocześnie zamiłowanie do czytelnictwa było wśród ówczesnych uczniów szkół średnich bardzo powszechne. Księża wykorzystywali tę pasję, kontynuując inicjatywy polegające na prowadzeniu i powiększaniu szkolnych księgozbiorów poprzez prywatne donacje. Wśród opiekunów szkolnych bibliotek dla uczniów znaleźli się między innymi ks. Jan Eiselt³⁰, ks. Michał Borowy³¹, ks. Zygmunt Kulig³². Księża prowadzili również alternatywne księgozbiory zwane bibliotekami pomocy naukowej, pomocy koleżeńskiej albo dla ubogiej młodzieży. W krakowskim gimnazjum św. Anny opiekunami takiego księgozbioru byli: ks. Nowiński, ks. Mateusz Jeż, ks. Paweł Ryłko, ks. Antoni

²⁴ Alojzy Jougan, *Liturgika katolicka czyli wykład obrzędów Kościoła katolickiego* (Lwów 1895); tenże, *Historia Kościoła katolickiego (dla szkół średnich)* (Lwów 1895); tenże, *Dogmatyka ogólna dla szkół średnich* (Lwów 1898); tenże, *Katolicka dogmatyka szczegółowa dla szkół średnich* (Lwów 1901).

²⁵ Mateusz Jeż, *Nauka wiary katolickiej. Podręcznik dla szkół średnich. Cz. I* (Kraków: Nakładem Autora, 1899); tenże, *Nauka wiary katolickiej. Podręcznik do szkół średnich. Cz. 2* (Kraków: Nakładem Autora, 1913).

²⁶ Stefan Szydelski, *Dzieje biblijne starego zakonu* (Lwów, 1908); tenże, *Dzieje biblijne Nowego Przymierza* (Lwów, 1910).

²⁷ Ks. dr Jan Śłószarz, *Katechizm religii katolickiej dla młodzieży szkół średnich* (Lwów, 1897).

²⁸ Ks. Walenty Gadowski, *Zarys Historii Kościoła katolickiego dla szkół średnich i seminariów nauczycielskich* (Kraków: Nakładem Autora, 1904).

²⁹ „Nie wolno wypożyczać książek z czytelni i wypożyczalni publicznych”. „Przepisy szkolne dla szkół średnich w Galicji, wydane na mocy Rozporządzenia Ministerstwa Wyznań i Oświaty z 9 XII 1897 r. przez Radę Szkolną Krajową 3 I 1898”. W: *Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*, zestawił Henryk Kopia. Odbitka z III tomu „Zbioru ustaw i rozporządzeń administracyjnych”, red. Jerzy Piwocki (Lwów, 1900), 60.

³⁰ *Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Stanisławowie za rok szkolny 1891* (Stanisławów, 1891), 79.

³¹ *I Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Śniatynie za rok szkolny 1909/1910* (Śniatyn, 1910), 71.

³² *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1912* (Kraków, 1912), 170; *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1913/14* (Kraków, 1914), 84.

Bystrzonowski, ks. Stanisław Rospond³³, a w gimnazjum św. Jacka: ks. Wojciech Siedlecki oraz ks. Franciszek Gołba³⁴. W krakowskiej szkole realnej tymi bibliotekami zarządzali: ks. Władysław Józefczyk, ks. Stanisław Puszet, ks. Zygmunt Karaś, ks. Jan Krupiński, ks. Eustachy Skrochowski i ks. Franciszek Świdorski³⁵, w IV gimnazjum ks. Paweł Ryłko i ks. Andrzej Karol Moliński³⁶, zaś w V gimnazjum ks. Mateusz Jeź³⁷. Do księży prowadzących biblioteki pomocy naukowej należeli również między innymi: ks. Alojzy Jougan, ks. Kazimierz Dziurzyński, ks. Franciszek Lisowski, ks. Adam Frączkiewicz, ks. Jan Chmielnikowski, ks. Tomasz Gunia, ks. Józef Winkowski.

Po 1895 roku wśród katechetów pojawił się nowy zwyczaj pożyczania uczniom książek ze swych prywatnych bibliotek. Warto podkreślić, że niektórzy księża dysponowali księgozbiorami imponujących rozmiarów. Na przykład prywatne biblioteki ks. A. Jougana i ks. Karola Czesznaka obejmowały po kilka tysięcy tomów³⁸. Ich uczniowie mogli z nich swobodnie korzystać. Ks. J. Winkowski z prywatnego gimnazjum realnego w Zakopanem, oprócz udostępniania prywatnych książek, rozprowadzał w szkole również broszury i czasopisma religijne³⁹.

Niektórzy katecheci zakładali w szkołach grupy samokształceniowe o profilu religijnym. W 1906 roku w gimnazjum bocheńskim powstało seminarium teologiczne⁴⁰. Ks. Maurycy Turkowski w gimnazjum w Sanoku opiekował się czytelnią wieczorną przeznaczoną dla starszych uczniów⁴¹. Od 1910 roku ks. M. Jeź prowadził w V gimnazjum w Krakowie kółko św. Stanisława Kostki⁴². W roku 1913 w klasach

³³ *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1883* (Kraków, 1883), 19; *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1901* (Kraków, 1901), 27–28; *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1908* (Kraków, 1908), 67; *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1910* (Kraków, 1910), 79.

³⁴ *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1882* (Kraków, 1882), 37; *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1897* (Kraków, 1897), 123.

³⁵ *Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok szkolny 1891* (Kraków, 1891), 23; *XVII Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok szkolny 1892* (Kraków, 1892), 20; AKMK Akta szkolne 1881–1885 (b. sygn.). *Dyrekcja szkoły realnej w Krakowie do Konsystorza Biskupiego w Krakowie* (Kraków, 27 sierpnia 1884); *XIX Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok szkolny 1894* (Kraków, 1894), 45.

³⁶ *I Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1902* (Kraków, 1902), 44; *IX Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1910* (Kraków, 1910), 19.

³⁷ *II Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1907/8* (Kraków, 1908), 20.

³⁸ AALw. Teczka personalna ks. A. Jougana (b. sygn.). *Katalog książek ks. dr. A. Jougana ułożony wedle ich treści*. [b. d.]; Michalina Pazdro, *Książdz Karol Czesznak*. [b. m.], 1948 (mps).

³⁹ W 1917 roku rozprowadzono 800 egzemplarzy. AKMK Pers A 906. (b. sygn.). Ks. Józef Winkowski, *Sprawozdanie katechety prywatnego męskiego gimnazjum realnego w Zakopanem za rok szk.[olny] 1916/1917* (Zakopane, 15 lipca 1917).

⁴⁰ ADT Akta szkolne 1901–1915 (b. sygn.). Ks. Alojzy Nalepa, ks. Jan Bach, *Sprawozdanie z nauki religii i religijno-moralnego wychowania w gimnazjum bocheńskim w roku szkolnym 1905/6* (Bochnia, 6 lipca 1906).

⁴¹ *XXVII Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Sanoku za rok szkolny 1907/1908* (Sanok, 1908), 39.

⁴² *VI Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1911/12* (Kraków, 1912), 149.

filialnych IV gimnazjum we Lwowie powstało kółko religijno-etyczne. Działało ono z inicjatywy i pod opieką ks. Piotra Nowaka. Od 1914 roku w IV gimnazjum w Krakowie dzięki ks. A.K. Molińskiemu funkcjonowało kółko św. Jana Kantego⁴³. Ks. J. Winkowski, od 1914 roku pracujący w prywatnym gimnazjum w Zakopanem, założył kółko społeczno-etyczne dla starszych uczniów oraz organizował tzw. pogadanki dla dzieci z klas I–IV. W gimnazjum żeńskim w Zakopanem ks. Jan Litwin założył kółko etyczne. Przez te inicjatywy księża katecheci przyczyniali się do tworzenia szkolnego i pozaszkolnego nurtu wiedzy.

Z biegiem lat katecheci doskonalili swój warsztat dydaktyczny. Przyczynili się do rozpowszechnienia alternatywnych, tzw. naprowadzających bądź indukcyjnych metod nauczania. Wykorzystywały one ówczesne osiągnięcia psychologii, dydaktyki i pedagogiki. Ich zwolennicy podkreślali znaczenie zmysłowego doświadczania rzeczywistości, uznając je za punkt wyjścia wszelkiego poznania. Coraz większą popularność wśród katechetów zyskiwały różne odmiany tych metod. W metodzie monachijskiej postulowano oparcie procesu nauczania na konkretnych przykładach obrazujących treść: jednostka lekcyjna miała więc uwzględniać trzy stopnie toku nauczania: przedstawienie materiału, wyjaśnienie i zastosowanie. W metodzie wiedeńskiej zalecano swobodę w doborze przykładów i w stosowaniu kolejności stopni formalnych, a opierając się na metodzie W. Gadowskiego, proponowano w procesie nauczania wyjście od konkretnego do pojęcia ogólnego oraz ukazanie zastosowania tego pojęcia ogólnego w konkretnej sytuacji życiowej⁴⁴.

Ks. W. Gadowski propagował nowe ujęcia metodyczne na wykładach i ćwiczeniach z katechetyki w seminarium duchownym w Tarnowie oraz na łamach „Dwutygodnika Katechetycznego”. Inni księża, zwłaszcza ci skupieni w Związku Katechetów, również opowiadali się za tymi nowinkami katechetycznymi. Drugie pokolenie katechetów odeszło od metody egzegetycznej, podczas gdy jej zwolennikami pozostawali starsi katecheci.

Istotną formą pozaszkolnej działalności katechetów była opieka nad młodzieżą w ramach funkcjonowania burs szkolnych. Według sprawozdania Rady Szkolnej Krajowej 4 lata przed wybuchem I wojny światowej w 38 miastach funkcjonowały 64 bursy⁴⁵. Znaczna ich część była prowadzona przez katechetów. Niektórzy mieli współudział w ich zakładaniu, kilka z tych placówek wybudowali własnym sumptem sami katecheci. Należał do nich ks. F. Gołba, katecheta gimnazjum św. Jacka w Krakowie, który założył dwie bursy – w 1905 roku przy ulicy Dominikańskiej 4, a w roku 1913 na Zakrzówku. W diecezji krakowskiej księża katecheci pracowali

⁴³ *Sprawozdanie XII Dyrekcji c.k. Gimnazjum Realnego (IV) w Krakowie za rok szkolny 1912/13* (Kraków, 1913), 66; *Sprawozdanie XIII Dyrekcji c.k. Gimnazjum Realnego (IV) w Krakowie za rok szkolny 1913/14* (Kraków, 1914), 64.

⁴⁴ Tadeusz Panuś, *Główne kierunki katechetyczne XX wieku* (Kraków: Wydawnictwo M, 2001), 36–39.

⁴⁵ *Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1909/1910* (Lwów, 1911), 57–63.

w charakterze prefektów bądź kierowników w kilkunastu bursach. Wszystkie bur- sy istniejące na terenie diecezji tarnowskiej pozostawały pod opieką tamtejszych katechetów. W prowadzenie burs angażowali się również katecheci diecezji prze- myskiej. W Rzeszowie był to ks. Stanisław Gryziecki, księża Bronisław Karakulski, Maurycy Turkowski, Jan Cieśliński, Józef Sidor, Jakub Szurlej, Jakub Wróbel, Jan Chmielnikowski, Walenty Toczek, Franciszek Zawisza, Tomasz Gunia oraz ks. Józef Jałowy⁴⁶; w Gorlicach – ks. Michał Wojtaś oraz ks. Kazimierz Litwin⁴⁷, w Przemyślu i Sanoku – ks. Józef Drozd⁴⁸. W Samborze opiekę sprawowali ks. Aleksy Watulewicz i ks. Jan Raniżewski⁴⁹, a w Jaśle – ks. Józef Gayda⁵⁰.

Jedną z nowatorskich form pracy z młodzieżą były wycieczki turystyczne. Nie- którzy księża zdobywali się na samodzielne zorganizowanie takich eskapad. Wśród katechetów postacią najbardziej zasłużoną w tej dziedzinie był ks. W. Gadowski. On też wytrwale propagował wśród konfratrów ideę wspólnych wyjazdów z pod- opiekcznymi. Wskazywał na dobroczynne wychowawcze walory takich wyjazdów⁵¹. Ks. W. Gadowski często spędzał wakacje ze swoimi uczniami w Tatrach lub w Pie- ninach. Dzięki wsparciu hr. Władysława Zamoyskiego posiadał on w Zakopanem pensjonat, w którym organizował trzy trzytygodniowe turnusy. Był głównym ini- cjatorem oraz budowniczym tzw. Orlej Perci i Sokolej Perci. O odwadze i rozmachu ks. W. Gadowskiego świadczy projekt niezwyklej, ambitnej wyprawy tratwami Dunajcem i Wisłą do Gdańska. Rada Szkolna Krajowa nie wyraziła jednak na nią zgody. Według niej młodzież po przeżyciu takiej niezwyklej przygody, a także do- znaniu wielu wrażeń mogłaby utracić ochotę do podejmowania zwyczajnej nauki w szkole⁵².

Inni katecheci drugiego pokolenia również podejmowali ryzyko wspólnych wy- jazdów z podopiecznymi. Wyraźne ożywienie ich aktywności nastąpiło w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej. W sprawozdaniach szkolnych można odnaleźć wzmianki o ekskursjach katechetów z młodzieżą w plener. Większość

⁴⁶ *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisiliensis pro anno Domini 1885* (Przemyśl, 1884), 171; *Schematismus... pro anno Domini 1887* (Przemyśl, 1886), 171; *Schematismus... pro anno Domini 1903* (Przemyśl, 1902), 190; *Schematismus... pro anno Domini 1905* (Przemyśl, 1904), 196; *Schematismus... pro anno Domini 1910* (Przemyśl, 1909), 204; Józef Jałowy, *Moje wspomnienia*, oprac. Bogdan Stanaszek (Brzostek: Towarzystwo Miłośników Ziemi Brzostockiej, 2011), 57.

⁴⁷ *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Gorlicach za rok szkolny 1914* (Gorlice, 1914), 50, 60.

⁴⁸ *Schematismus... pro anno Domini 1890* (Przemyśl, 1889), 252; *Schematismus... pro anno Domini 1897* (Przemyśl, 1896), 44.

⁴⁹ *Schematismus... pro anno Domini 1912* (Przemyśl, 1911), 248; *Schematismus... pro anno Domini 1917* (Przemyśl, 1916), 207.

⁵⁰ *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Jaśle za rok szkolny 1912/13* (Jaśło, 1913), 52.

⁵¹ Na przykład: „O wycieczkach z uczniami”. *Dwutygodnik Katechetyczny i Duszpasterski* 9 (1905): 428–432; W[alenty]. G[adowski]., „Wycieczki szkolne”. *Dwutygodnik Katechetyczny i Duszpasterski* 13 (1909): 813–816.

⁵² Ks. Walenty Gadowski, *Wspomnienia katechety*, red. nauk. Adam Solak (Kraków: Papieska Aka- demia Teologiczna. Wydawnictwo Naukowe, 2002), 238–239.

z nich przypada na lata 1911–1914. Można wymienić następujących katechetów i miejsca zorganizowanych przez nich wycieczek: ks. Zygmunt Kulig – zwiedzanie zabytków historycznych, muzeów i bibliotek Krakowa, wyprawa na Skały Panieńskie, do Mogiły, Alwerni, Woli, Przegorzał, placówek pijarów w Rakowicach i zakładu Freegego⁵³; ks. Michał Wojtusiak – Skały Panieńskie, Tenczynek, Krzeszowice, Niepołomice⁵⁴; ks. Józef Kaczmarczyk – Przegorzały, Skała Kmity⁵⁵; ks. Franciszek Maj – lasy w Krocymiechu⁵⁶; ks. Ludwik Mirek – Włochy⁵⁷; ks. Jan Sadowski – Kielbasów oraz wyjazd do Wiednia na kongres eucharystyczny⁵⁸; ks. Andrzej Moliński – Panieńskie Skały, Wola Justowska⁵⁹; ks. Józef Wątorok – Tuchów⁶⁰; ks. Antoni Ratuszny i ks. Gundysław Junik – Podkamień i Podhorce⁶¹. Niezwykle aktywnym propagatorem turystyki tatrzańskiej był ks. Józef Winkowski. Każdego roku kilkakrotnie urządził on dla swoich uczniów wyprawy tatrzańskimi szlakami⁶². Wielką wyprawą społeczności galicyjskich szkół średnich była pielgrzymka do Rzymu zorganizowana w kwietniu 1905 roku pod przewodnictwem arcybiskupa Józefa Bilczewskiego. Wzięło w niej udział 314 uczniów oraz 66 profesorów i katechetów⁶³.

Katecheci drugiego pokolenia angażowali się w działalność towarzystw stawiających sobie za cel organizowanie kolonii wakacyjnych dla młodzieży gimnazjalnej. Na przykład w czerwcu 1903 roku w mieszkaniu ks. Pawła Ryłki odbyło się zebranie koleżeńskie członków Towarzystwa Kolonii Wakacyjnych, w czasie którego zebrano

⁵³ *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1906* (Kraków, 1906), 87; *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1911* (Kraków, 1911), 101; tamże, 102; *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1913* (Kraków, 1913), 169; *Sprawozdanie Kierownika Filii c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1914/5* (Kraków, 1915), 83.

⁵⁴ *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1911* (Kraków, 1911), 102; *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1912* (Kraków, 1912), 162.

⁵⁵ *Sprawozdanie Dyrekcyi Prywatnego Wyższego Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi w Krakowie („Pałac Spiski”)*. Rok szkolny 1907/1908 (Kraków, 1908), 35; *Sprawozdanie Dyrekcyi Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi w Krakowie („Pałac Spiski”) za rok szkolny 1909/10* (Kraków, 1910), 86.

⁵⁶ *I Sprawozdanie Dyrekcyi Prywatnego Gimnazjum Realnego w Chrzanowie za rok szkolny 1911/1912* (Chrzanów, 1912), 10.

⁵⁷ *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Nowym Targu za rok szkolny 1911/12* (Nowy Targ – Zakopane, 1912), 51.

⁵⁸ *II Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Żywcu za rok szkolny 1911/12* (Żywiec, 1912), 46; *III Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Żywcu za rok szkolny 1912/13* (Kraków, 1913), 51.

⁵⁹ *Sprawozdanie XII Dyrekcyi c.k. Gimnazjum Realnego (IV) w Krakowie za rok szkolny 1912/13* (Kraków, 1913), 63; *Sprawozdanie XIII Dyrekcyi c.k. Gimnazjum Realnego (IV) w Krakowie za rok szkolny 1913/14* (Kraków, 1914), 61.

⁶⁰ *Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1912/13* (Tarnów, 1913), 33.

⁶¹ *Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum im. Franciszka Józefa we Lwowie za rok 1912* (Lwów, 1912), 76–77.

⁶² AKMK sygn. Pers. A 906. Ks. Józef Winkowski, *Sprawozdanie katechety prywatnego gimnazjum realnego w Zakopanem za rok szk. 1915/16* (Zakopane, 12 lipca 1916); AKMK sygn. Pers. A 906. Ks. Józef Winkowski, *Sprawozdanie katechety prywatnego męskiego gimnazjum realnego w Zakopanem za rok szk.[olny] 1916/1917* (Zakopane, 15 lipca 1917).

⁶³ Wojciech Urban, *Ksiądz Maurycy Turkowski* (Rzym, 1972), 13.

fundusze na organizację pierwszego wyjazdu⁶⁴. Katechetami czynnie popierającymi towarzystwo byli w okresie istnienia Galicji: ks. Mateusz Jeż, ks. Zygmunt Kulig, ks. Adam Podwin, ks. Józef Głuc oraz członkowie-założyciele: ks. Józef Kaczmarczyk, ks. Jan Litwin i ks. Władysław Macheta. Podobne Towarzystwo Kolonii Wakacyjnych założył w Przemyślu ks. Wojciech Tomaka, katecheta żeńskiego seminarium nauczycielskiego, późniejszy sufragan przemyski⁶⁵.

Do katechetów drugiego pokolenia należeli twórcy nowego gatunku literatury ascetycznej, adresowanej bezpośrednio do dorastającej młodzieży szkół średnich. Ks. Adam Podwin z krakowskiej II szkoły realnej jest autorem książki o znamienym tytule *Drogowskazy. Listy do młodego przyjaciela*⁶⁶, a ks. Jan Ciemniwski z V gimnazjum we Lwowie – popularnej pozycji *Poznanie i kształcenie charakteru*⁶⁷. W literaturze wspomnieniowej można odnaleźć pozytywne recenzje tych poradników życia duchowego spisane przez byłych uczniów⁶⁸.

Dynamizm zmian wobec ciągłości instytucji

Interesującym wykwitem refleksji dydaktycznej, świadczącym o wysokim poziomie intelektualnym i kreatywności katechetów drugiej generacji, był mało dziś znany epizod z 1907 roku. Wtedy to krakowskie koło Związku Katechetów opracowało nowatorski projekt gruntownej modyfikacji kształcenia religijnego⁶⁹. Ułożono go na prośbę Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych oraz Towarzystwa Zreformowanej Szkoły Średniej dla eksperymentalnego gimnazjum realnego. Księża zaproponowali scalenie w integralną jedność przekazu prawd wiary i moralności, rozdzielanych dotąd na osobne traktaty teologiczne. Chodziło o ukazanie uczniom w każdym roku nauczania symbiozy dogmatyki, liturgiki, biblistyki i moralności katolickiej.

Postulat krakowskich katechetów nie znalazł uznania u władzy kościelnej. Koło katechetów utraciło dobrą opinię konsystorza biskupiego, zaś jego prezes, ks. Paweł Ryłko, przestał być jego przewodniczącym. Kardynał Jan Puzyna uznał tę propozycję za fanaberię. Fakt ten nie dziwi, zważywszy na nowatorski charakter

⁶⁴ *Jubileusz 25-lecia Towarzystwa Kolonij Wakacyjnych dla uczniów Gimnazjów Miasta Krakowa 1902–1924. Księga pamiątkowa*, red. Ludwik Piotrowicz (Kraków: Drukarnia W.L. Anczyca i Spółki w Krakowie, 1927), 32.

⁶⁵ Andrzej Meissner, *Spór o duszę polskiego nauczyciela. Społeczeństwo galicyjskie wobec problemów kształcenia nauczycieli* (Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999), 192.

⁶⁶ Ks. Adam Podwin, *Drogowskazy. Listy do młodego przyjaciela* (Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1907).

⁶⁷ Ks. Jan Ciemniwski, *Poznanie i kształcenie charakteru. Cz. I* (Lwów, 1903); tenże, *Poznanie i kształcenie charakteru. Cz. II* (Lwów, 1907).

⁶⁸ Stanisław Łempicki, *Złote paski. Wspomnienia ze szkoły galicyjskiej* (Warszawa: Wydawnictwa Oświatowe Wspólna Sprawa, 1957), 81.

⁶⁹ AKMK Akta szkolne (Kraków 1887, 1890–1914) (b. sygn.). *Projekt planu nauki religii w próbnej szkole średniej* (Kraków, 26 lutego 1907).

zapropionowanych reform. Zostały one wprowadzone do powszechnego użytku dopiero po II Soborze Watykańskim.

Interesująca jest postawa ówczesnych katechetów, którzy podporządkowali się biskupim zaleceniom, a część swoich założeń zrealizowali w formie działań nieformalnych. Zdołali oni opracować i wprowadzić w życie nowe formy pracy edukacyjnej. W swych poszukiwaniach uwzględnili przybierające na sile nowe zjawiska społeczne, *Sitz im Leben* swoich wychowanków, ich potrzeby i przemiany mentalności. Wysiłek tamtego pokolenia katechetów pozwolił w nowy sposób zaprezentować uczniom trwale wartości. Z pewnością księża ci przyczynili się do wychowania rzeszy ludzi, którzy odegrali ważną rolę w czasie przełomu 1918 roku, a później stanowili istotną część korpusu urzędniczego, oficerskiego, naukowego i artystycznego Niepodległej.

Zakończenie

Odnosząc się do przedstawionych wyników badań, warto postawić pytanie, które ma uzasadnienie we współczesnym rozumieniu konserwatyzmu⁷⁰. Brzmi ono następująco: czy konserwatyści to ludzie, którzy zostali pozbawieni możliwości stania się reformatorami?

Analizując postawę katechetów drugiego pokolenia, można dać odpowiedź twierdzącą. Jest to jednak zbyt pochopna i powierzchowna ocena. Opiera się ona na przekonaniu, że prawidłowo funkcjonujące jednostki powinny być otwarte na radykalne zmiany. Skoro nie mogą sobie na nie pozwolić, pozostaje im zaakceptowanie konserwatywnej rzeczywistości.

Bardziej wnikliwa analiza pokazuje, że drugiego pokolenia katechetów nie stanowili księża sfrustrowani niemożnością przeprowadzenia radykalnych reform. Byli oni świadomi, że instytucja i misja, które reprezentują, są z natury konserwatywne, bo odwołują się do niezmiennych wartości oraz norm. Ponieważ podejmowali działania znacznie wybiegające poza ówczesne rozumienie zadań katechetycznych, mogli przypuszczać, że nie wszystkie znajdą uznanie władzy kościelnej. Choć z pewnością można by przytoczyć więcej przykładów zachowawczej postawy władz zarówno świeckich, jak i duchownych w czasach wolnej Galicji, to dynamizm wielu zrealizowanych działań podejmowanych przez katechetów świadczy o skuteczności konserwatywnego podejścia. Chodziło w nim o modyfikację form przekazu idei, a nie o istotną jej reinterpetację, która w gruncie rzeczy poprowadziłaby do jej porzucenia czy nawet zdrady. Na przełomie XIX i XX wieku ta sztuka udała się katechetom galicyjskich szkół średnich.

⁷⁰ Krzysztof Piątkowski, „Konserwatyzm czy konserwatyzmy? Problemy współczesnych badań nad źródłami przekonań prawicowych”. *Człowiek i Społeczeństwo* 45 (2018): 89.

Ten sposób myślenia wpisuje się w nurt współczesnego konserwatywnego pedagogicznego, który podkreśla znaczenie tożsamości, a jednocześnie wchodzi w dialog ze zmieniającą się rzeczywistością. To konserwatywny zakładający, że trwanie i dynamizm są dwoma elementami tej samej rzeczywistości, dlatego zamiast nieustannie je sobie przeciwstawiać, należy podjąć refleksję nad „kwestią pogodzenia nieuchronnej zmiany z koniecznością uporządkowania jej konsekwencji”⁷¹. W ten sposób odróżnia się od konserwatywnego afirmatywnego, rozumianego jako bezwarunkowe, ciągłe „przytakiwanie istnieniu”, wynikające z założenia o pierwotnym charakterze zmian⁷².

Omówiona działalność drugiego pokolenia katechetów pokazuje, że konserwatywne struktury mogą być na tyle pojemne, by pomieścić dynamizm działań na rzecz poprawy świata. Niewątpliwie w tym kontekście można mówić o sukcesie drugiej generacji katechetów. Podejmując liczne działania, stworzyli oni podstawy nowoczesnej katechezy, a w szerszym znaczeniu – załączki duszpasterstwa młodzieży, wypracowując nowe formy i metody pracy z nią. Te doświadczenia mogą stać się ważną wskazówką dla dzisiejszej katechezy. Wychodząc naprzeciw współczesnym wyzwaniom, winna ona coraz bardziej określać swoją tożsamość, a jednocześnie wchodzić z tymi wyzwaniami w dialog. Doświadczenia drugiego pokolenia katechetów uczą, że pomaga w tym budowanie środowiska katechetycznego, kreatywne podejście do rzeczywistości, odwaga, gotowość do poświęcenia, a także wykształcenie, które sięga znacznie wyżej i dalej niż uzyskanie uprawnień do wykonywania zawodu nauczyciela. Potrzebne jest zdobywanie kolejnych specjalizacji ukierunkowanych na współczesne wyzwania. Dzięki temu transmisja niezmiennych wartości dokona się bardziej skutecznie, a ciągłość instytucji będzie środowiskiem ich wdrażania. Wydaje się, że zapotrzebowanie na „drugie pokolenie” katechetów jest aktualne w każdym czasie, również dzisiaj.

Streszczenie: Nauczanie religii realizowane w szkołach średnich w autonomii galicyjskiej (1867–1918) było realizowane przez dwa pokolenia katechetów. Pierwsze z nich spełniało swoje zadania w warunkach, które sprzyjały statycznym formom pracy. Poczynając od ostatniej dekady XIX wieku, doszło do nieodwracalnych zmian kulturowych i społecznych, kwestionujących aktualność stosowanych podejść i metod. Zmiany te miały bezpośredni związek z dynamicznym wzrostem liczby uczniów i rozwojem infrastruktury edukacyjnej. Na podstawie kwerendy źródeł historycznych zrekonstruowano zmianę postaw katechetów wobec młodzieży oraz wyodrębniono i scharakteryzowano „drugie pokolenie” katechetów. Nowe pokolenie księży, wchodzące w życie zawodowe na przełomie wieków, posiadało solidne wykształcenie i odwagę w podejmowaniu nowych form pracy z młodzieżą. To pokolenie wypracowało nowatorskie metody oddziaływań wychowawczych, szkolnych i pozaszkolnych, skutecznie docierając do młodzieży z przekazem niezmiennych wartości w nowy, atrakcyjny sposób. Te działania edukacyjne są przykładem

⁷¹ Marek A. Cichocki, *Ciągłość i zmiana. Czy konserwatywność może nie być rewolucyjną?* (Warszawa: Wydawnictwo Wiedza, 1999), 75–76.

⁷² Tomasz Merta, „Przytakiwanie istnieniu”. *Kwartalnik Konserwatywny* 5 (1999): 154–155.

konserwatywnemu pedagogicznemu zakładającemu, że trwanie i dynamizm są dwoma elementami tej samej rzeczywistości.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezji Lwowskiej Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie (AALw).
AALw. Teczka personalna ks. A. Jougana (b. sygn.). *Katalog księzek ks. dr. A. Jougana ułożony wedle ich treści*. [b. d.].

Archiwum Diecezjalne w Tarnowie (ADT)

ADT Akta szkolne 1871–1885 (b. sygn.). Ks. Piotr Pietrzycki. *Roczne Sprawozdanie z nauki Religii i Moralności uczniów w c.k. niższem gimnazjum w Bochni*. Bochnia, 30 czerwca 1871.
ADT Akta szkolne 1886–1894 (b. sygn.). Ks. Franciszek Walczyński. *Sprawozdanie z odbytych praktyk religijnych, postępu w nauce religii i stanu religijnomoralnego uczniów w c.k. Gimnazjum Tarnowskiem w roku szkolnem 1886–7*. Tarnów, 4 lipca 1887.
ADT Akta szkolne 1901–1915 (b. sygn.). Ks. Alojzy Nalepa, ks. Jan Bach. *Sprawozdanie z nauki religii i religijno-moralnego wychowania w gimnazjum bocheńskim w roku szkolnym 1905/6*. Bochnia, 6 lipca 1906.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMK)

AKMK Akta szkolne 1881–1885 (b. sygn.). *Dyrekcja szkoły realnej w Krakowie do Konsystorza Biskupiego w Krakowie*. Kraków, 27 sierpnia 1884.
AKMK Akta szkolne. (Kraków 1887, 1890–1914) (b. sygn.). *Projekt planu nauki religii w próbnej szkole średniej*. Kraków, 26 lutego 1907.
AKMK sygn. Pers. A 906. Ks. Józef Winkowski. *Sprawozdanie katechety prywatnego gimnazjum realnego w Zakopanem za rok szk. 1915/16*. Zakopane, 12 lipca 1916.
AKMK sygn. Pers. A 906. Ks. Józef Winkowski. *Sprawozdanie katechety prywatnego męskiego gimnazjum realnego w Zakopanem za rok szk. [olny] 1916/1917*. Zakopane, 15 lipca 1917.
„Przepisy szkolne dla szkół średnich w Galicyi, wydane na mocy Rozporządzenia Ministerstwa Wyznań i Oświaty z 9 XII 1897 r. przez Radę Szkolną Krajową 3 I 1898”. W: *Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*, zestawił Henryk Kopia. Odbitka z III tomu „Zbioru ustaw i rozporządzeń administracyjnych”, red. Jerzy Piwocki. Lwów, 1900.
Rozporządzenie c.k. Rady Szkolnej Krajowej z 14 marca 1894 r. w sprawie zaprowadzenia jednako-
wego ubrania dla uczniów szkół średnich galicyjskich. *Sprawozdanie roczne c.k. Gimnazjum im. Franciszka Józefa I we Lwowie za rok 1896*. Lwów, 1896.
Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisiliensis pro anno Domini 1885. Przemyśl, 1884.
Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisiliensis pro anno Domini 1887. Przemyśl, 1886.
Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisiliensis pro anno Domini 1890. Przemyśl, 1889.
Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisiliensis pro anno Domini 1897. Przemyśl, 1896.
Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisiliensis pro anno Domini 1903. Przemyśl, 1902.

- Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisiliensis pro anno Domini 1905.* Przemyśl, 1904.
- Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisiliensis pro anno Domini 1910.* Przemyśl, 1909.
- Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisiliensis pro anno Domini 1912.* Przemyśl, 1911.
- Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisiliensis pro anno Domini 1917.* Przemyśl, 1916.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1882.* Kraków, 1882.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1883.* Kraków, 1883.
- Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Stanisławowie za rok szkolny 1891.* Stanisławów, 1891.
- Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok szkolny 1891.* Kraków, 1891.
- Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1891/1892.* Lwów, 1892.
- XVII Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok szkolny 1892.* Kraków, 1892.
- XIX Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok szkolny 1894.* Kraków, 1894.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1897.* Kraków, 1897.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1901.* Kraków, 1901.
- I Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1902.* Kraków, 1902.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1906.* Kraków, 1906.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1908.* Kraków, 1908.
- Sprawozdanie Dyrekcyi Prywatnego Wyższego Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi w Krakowie („Pałac Spiski”). Rok szkolny 1907/1908.* Kraków, 1908.
- II Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1907/8.* Kraków, 1908.
- XXVII Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Sanoku za rok szkolny 1907/1908.* Sanok, 1908.
- Sprawozdanie Dyrekcyi Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi w Krakowie („Pałac Spiski”) za rok szkolny 1909/10.* Kraków, 1910.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1910.* Kraków, 1910.
- I Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Śniatynie za rok szkolny 1909/1910.* Śniatyn, 1910.
- IX Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1910.* Kraków, 1910.
- Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1909/1910.* Lwów, 1911.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1911.* Kraków, 1911.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1911.* Kraków, 1911.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1912.* Kraków, 1912.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1912.* Kraków, 1912.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Nowym Targu za rok szkolny 1911/12.* Nowy Targ – Zakopane, 1912.
- Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum im. Franciszka Józefa we Lwowie za rok 1912.* Lwów, 1912.
- I Sprawozdanie Dyrekcyi Prywatnego Gimnazjum Realnego w Chrzanowie za rok szkolny 1911/1912.* Chrzanów, 1912.

- II Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Żywcu za rok szkolny 1911/12.* Żywiec, 1912.
- VI Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1911/12.* Kraków, 1912.
- Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Jasle za rok szkolny 1912/13.* Jasło, 1913.
- Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1911/1912.* Lwów, 1913.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Nowym Targu za rok szkolny 1912/13.* W: *Lustracye Nowotarskie (lustracya wsi starostwa nowotarskiego z r. 1767) (ciąg dalszy).* Nowy Targ: Wydawnictwo Kazimierz Baran, 1913.
- Sprawozdanie XII Dyrekcji c.k. Gimnazjum Realnego (IV) w Krakowie za rok szkolny 1912/13.* Kraków, 1913.
- Sprawozdanie XII Dyrekcji c.k. Gimnazjum Realnego (IV) w Krakowie za rok szkolny 1912/13.* Kraków, 1913.
- Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1912/13.* Tarnów, 1913.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1913.* Kraków, 1913.
- III Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Wyższej Szkoły Realnej w Żywcu za rok szkolny 1912/13.* Kraków, 1913.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1913/14.* Kraków, 1914.
- Sprawozdanie XIII Dyrekcji c.k. Gimnazjum Realnego (IV) w Krakowie za rok szkolny 1913/14.* Kraków, 1914.
- Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Gorlicach za rok szkolny 1914.* Gorlice, 1914.
- Sprawozdanie XIII Dyrekcji c.k. Gimnazjum Realnego (IV) w Krakowie za rok szkolny 1913/14.* Kraków, 1914.
- Sprawozdanie Kierownika Filii c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1914/5.* Kraków, 1915.

Opracowania

- Chrząszcz, Czesław. *Wychowawcy elit. Działalność katechetów galicyjskich szkół średnich w latach 1867–1918.* Kraków: Wydawnictwo M, 2015.
- Cichocki, Marek A. *Ciągłość i zmiana. Czy konserwatyzm może nie być rewolucyjny?.* Warszawa: Wydawnictwo Wiedza, 1999.
- Ciemniewski, Jan. *Poznanie i kształcenie charakteru. Cz. I.* Lwów, 1903.
- Ciemniewski, Jan. *Poznanie i kształcenie charakteru. Cz. II.* Lwów, 1907.
- Dwutygodnik Katechetyczny i Duszpasterski* 14, t. 15 (1909).
- Franaszek, Piotr. „Rozwój gospodarczy Galicji na przełomie wieków XIX i XX”. W: *Polacy i świat, kultura i zmiana. Studia historyczne i antropologiczne ofiarowane profesor Halinie Florkowskiej-Frančić*, red. Jan Lencznarowicz, Janusz Pezda, Andrzej Zięba, 175–191. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2016.
- Gadowski, Walenty. *Wspomnienia katechety*, red. nauk. Adam Solak. Kraków: Papieska Akademia Teologiczna. Wydawnictwo Naukowe, 2002.
- Gadowski, Walenty. *Wspomnienia z Tatr. Gawęda biwakowa.* Kraków: Skł. gł. Księg. Krakowska, 1934.
- G[adowski], W[alenty]. „Wycieczki szkolne”. *Dwutygodnik Katechetyczny i Duszpasterski* 13 (1909): 813–816.
- Gadowski, Walenty. *Zarys Historii Kościoła katolickiego dla szkół średnich i seminariów nauczycielskich.* Kraków: Nakładem Autora, 1904.
- Gałek, Czesław. „Wychowanie religijne dzieci i młodzieży szkolnej na ziemiach polskich przełomu XIX i XX wieku w świetle literatury pięknej i pamiętnikarskiej”. *Studia Pastoralne* 5 (2009): 213–233.
- Jałowy, Józef. *Moje wspomnienia*, oprac. Bogdan Stanaszek. Brzostek: Towarzystwo Miłośników Ziemi Brzostockiej, 2011.
- Jeż, Mateusz. *Nauka wiary katolickiej. Podręcznik dla szkół średnich. Cz. I.* Kraków: Nakładem Autora, 1899.

- Jeż, Mateusz. *Nauka wiary katolickiej. Podręcznik do szkół średnich. Cz. 2*. Kraków: Nakładem Autora, 1913.
- Jougan, Alojzy. *Dogmatyka ogólna dla szkół średnich*. Lwów, 1898.
- Jougan, Alojzy. *Historia Kościoła katolickiego (dla szkół średnich)*. Lwów, 1895.
- Jougan, Alojzy. *Katolicka dogmatyka szczegółowa dla szkół średnich*. Lwów, 1901.
- Jougan, Alojzy. *Liturgika katolicka czyli wykład obrzędów Kościoła katolickiego*. Lwów, 1895.
- Jubileusz 25-lecia Towarzystwa Kolonij Wakacyjnych dla uczniów Gimnazjów Miasta Krakowa 1902–1924. Księga pamiątkowa*, red. Ludwik Piotrowicz. Kraków: Drukarnia W.L. Anczyca i Spółki w Krakowie, 1927.
- Kartoteka personalna katechetów diecezji krakowskiej*. Oprac. C. Chrząszcz (mps).
- Komar, Stanisław. „Dwaj koledzy”. W: *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, 129–155. Kraków: nakł. Komitetu Jubileuszowego, 1938.
- Korta, Karol. *Gimnazjum św. Anny w Krakowie. Wspomnienia ucznia z lat 1888–1896*. Kraków: Tow. Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 1938.
- Kramarz, Henryka. „Stan ilościowy gimnazjów galicyjskich w latach 1867–1914”. *Studia Historyczne* 29, z. 3 (114) (1986): 359–383.
- Łempicki, Stanisław. *Złote paski. Wspomnienia ze szkoły galicyjskiej*. Warszawa: Wydawnictwa Oświatowe Wspólna Sprawa, 1957.
- Łuszczak, Grzegorz. *Od teorii stopni formalnych do teorii komunikacji i dialogu w dydaktyce szkolnej i katechetycznej*. Kraków: WAM, 2021.
- Meissner, Andrzej. *Spór o duszę polskiego nauczyciela. Społeczeństwo galicyjskie wobec problemów kształcenia nauczycieli*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999.
- Merta, Tomasz. „Przytakiwanie istnieniu”. *Kwartalnik Konserwatywny* 5 (1999): 152–156.
- „Orzeczenia zasadnicze Ministerstwa i Trybunałów”. *Dziennik Urzędowy c.k. Rady Szkolnej krajowej w Galicyi* 8, nr 32 (1904).
- Panuś, Tadeusz. *Główne kierunki katechetyczne XX wieku*. Kraków: Wydawnictwo M, 2001.
- Panuś, Tadeusz. „Współczesne kierunki katechetyczne”. W: *Historia katechezy i katechetyka fundamentalna*, red. Józef Stala, 109–197. Tarnów: Biblos, 2003.
- Pazdro, Michalina. *Ksiądz Karol Czesznak*. [b. m.] 1948 (mps).
- Pechnik, Aleksander. „Stanowisko należne katechetom i nauce religii”. *Dwutygodnik Katechetyczny i Duszpasterski* 2 (1898): 301–307.
- Piątkowski, Krzysztof. „Konserwatyzm czy konserwatyzm? Problemy współczesnych badań nad źródłami przekonań prawicowych”. *Człowiek i Społeczeństwo* 45 (2018): 87–107.
- Podwin, Adam. *Drogowskazy. Listy do młodego przyjaciela*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1907.
- „Projekt Zarysu Organizacyjnego”. W: *Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*, zestawili Henryk Kopia. Odbitka z III tomu „Zbioru ustaw i rozporządzeń administracyjnych”, red. Jerzy Piwocki. Lwów, 1900.
- „O wycieczkach z uczniami”. *Dwutygodnik Katechetyczny i Duszpasterski* 9 (1905): 428–432.
- Szydelski, Stefan. *Dzieje biblijne starego zakonu*. Lwów, 1908.
- Szydelski, Stefan. *Dzieje biblijne Nowego Przymierza*. Lwów, 1910.
- Ślósarz, Jan. *Katechizm religii katolickiej dla młodzieży szkół średnich*. Lwów, 1897.
- Urban, Wojciech. *Ksiądz Maurycy Turkowski*. Rzym, 1972.